

Sakrament chrztu w świetle średniowiecznych ksiąg pokutnych

W pierwszych wiekach po Chrystusie wśród chrześcijan rodziło się trudne pytanie: w jaki sposób można pojednać się z Bogiem, jeśli ktoś popełnił grzech po chrzcie¹? Odpowiedź na to pytanie – jak słusznie zauważa Henryk Pietras – stworzyło praktykę pokutną w Kościele w pierwszych wiekach².

Wówczas to zaczęły powstawać tzw. księgi pokutne (*libri poenitentiales*), zwane też penitencjałami. Ich geneza sięga przełomu V i VI wieku i wywodzi się od tradycji Kościoła iroszkockiego³ oraz brytyjskiego, ale spotyka się w nich również wpływy galijskie i italskie, które zapewne przenikały do tradycji monastycznej wczesnośredniowiecznych mnichów⁴.

Księgi pokutne, służące początkowo jako pomoc w poszczególnych zakonach, są zbiorem przepisów i zasad, jakimi winny się kierować osoby wyznaczające grzesznikowi pokutę, w praktyce duchownych przyjmujących spowiedź od wiernych.

1 Od początku rozumiano, że przyjęcie chrztu zapewniało człowiekowi odpuszczenie wszystkich grzechów, ale przecież sakrament chrztu można było przyjąć tylko raz w życiu. Przekreślał on grzeszną przeszłość bez zobowiązania do jakiegokolwiek kary i ekspiacji, a jedynie w okresie przygotowania do niego należało podjąć odpowiednie akty pokutne. Zwyczajnym rodzajem chrztu był ten udzielany w kościele przez zanurzenie lub polanie wodą.

2 Zob. H. Pietras, *Wprowadzenie*, w: *Księgi pokutne. Synody i kolekcje praw*, t. 5, red. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2011, s. XV (Źródła Myśli Teologicznej, vol. 58) [dalej: *Księgi pokutne*].

3 Szczególnie dwie praktyki Kościoła irlandzkiego miały wpływ na Kościół powszechny. Pierwsza to praktyka sakramentalnej pokuty z powtarzaną uszną spowiedzią i wspomniane księgi pokutne, które przypisywały odpowiednie uczynki pokutne w stosunku do przewinień. Por. B. Kumor, *Historia Kościoła*, cz. 2, Lublin 1973, s. 25.

4 Por. M. Kieling, *Zasady ogólne dotyczące praktyk pokutnych na podstawie Libri Poenitentiales*, „Vox Patrum” 37 (2017) t. 67, s. 226.

Analizowane księgi zawierały długie i precyzyjne listy przewinień oraz taryfę pokutną uzależnioną od tego, kto i kiedy dany grzech popełnił⁵.

Spowiednik miał ocenić sytuację i stosownie do niej dobrać zadośćuczynienie, jak też odpowiednią pokutę. Autorami ksiąg były często osoby prywatne, przez co władza kościelna niekiedy ich nie popierała, ponieważ nie zawsze szły po linii ówczesnej karności kościelnej, jak również ze względu na różnice między nimi. Każdy, nazwijmy to autor, katalogował grzechy i należną za nie pokutę według własnego uznania, jednak dla wielu, zwłaszcza mniej doświadczonych duszpasterzy, była to ogromna pomoc⁶. Księgi pokutne ukazują więc czytelnikowi, że „lekarstwa” na grzechy mające różne formy i nie powinny być rozumiane jako autorytarne wskazówki, lecz pełne współczucia rady. Duchowny nakładający pokutę powinien brać pod uwagę płeć, stan fizyczny, status i osobowość każdego pokutnika⁷.

W 2011 roku został wydany zbiór ksiąg penitencjalnych zatytułowany *Libri poenitentiales* – Księgi pokutne pod redakcją Arkadiusza Barona i Henryka Pietrasa, który został podzielony na księgi irlandzkie i brytyjskie (21 pozycji), galijskie i włoskie (13 pozycji), hiszpańskie (4 pozycje) i greckie (2 pozycje). Razem jest to około pięćset stron ksiąg pokutnych, do których należy dodać kolejne pięćset stron tekstu, będącego podstawą tłumaczenia, umieszczonego równolegle. Zatem jest to pokaźny tom z ponad tysiącem stron, zawierających wykaz występków i sposobów ich zwalczania. Do najstarszych penitencjałów należą księgi, które powstały w Irlandii, Anglii i Szkocji, a twórczość z nimi związana rozwijała się szczególnie między V a VIII wiekiem⁸.

W świetle ksiąg pokutnych celem artykułu jest ukazanie różnych praktyk, także tych niewłaściwych, związanych z sakramentem chrztu, które powodowały obciążenie winnych dotkliwymi karami – pokutami wymagającymi odpowiedniego zadośćuczynienia, często trudnego do wykonania.

5 Penitencjały zawierały listę grzechów dotyczących: posługi duszpasterskiej i życia moralnego kapłanów, świętokradztwa, zabójstw, niewierności małżeńskiej, dewiacji seksualnych, odżywiania się, krzywoprzysięstwa, składania fałszywej przysięgi, kradzieży, pozbawiania innych dóbr. Por. H. Pietras, *Wprowadzenie*, dz. cyt., s. XVII.

6 Por. E. Szafronowski, *Podręcznik prawa kanonicznego*, Warszawa 1985, t. 1, s. 49–50.

7 Por. M. Kieling, *Zasady ogólne dotyczące praktyk pokutnych na podstawie Libri Poenitentiales*, dz. cyt., s. 233.

8 Por. *Księgi pokutne*, s. 1055–1058.

Libri poenitentiales nie poświęcają wiele uwagi temu problemowi, praktycznie tylko w dwóch miejscach znajdujemy odniesienie, czym jest chrzest, jakie skutki on wywołuje w życiu człowieka i jakie dobro płynie z jego przyjęcia⁹.

W *Discipulus Umbriensium*, księdze pokutnej pochodzącej z przełomu VII i VIII wieku, znajdujemy wyjaśnienie dwóch kwestii: że chrzest przede wszystkim uwalnia człowieka od grzechu¹⁰ i że człowiek nie traci żadnych dobrych zasług uczynionych przed jego przyjęciem, jedynie obmycie od zła, jeśli był przyjęty przez dorosłą osobę¹¹.

Ponadto w hiszpańskiej księdze pokutnej z XI wieku z Kordoby znajduje się przypomnienie św. Hieronima odnośnie do samego chrztu: „Najdrożsi kapłani, dla dobra sprawy winniśmy zachować naukę świętej wiary katolickiej, jak tego zawsze nauczał Pan. Wy jesteście wybranymi z narodów przewodnikami ludów. Tak rzekł Pan do Mojżesza: Jeśli nie powiedziałeś bezbożnemu, by wystrzegał się swej niegodziwości, ów zaś zginął z powodu swej bezbożności, będę się domagał jego krwi z twoich rąk, mówi Pan. To kapłan jest oskarżony za niesprawiedliwość swoich synów. To znaczy, napomniął ich, gdy się źle zachowywali, ale nie tak ostro, jak należało. Zostanie wydany na męki. Przyjmujący synów przez chrzest i odnowę obmycia, niech ich zawsze napominają, by żyli czysto, prawo,

9 Obowiązujący kodeks prawa kanonicznego stwierdza, że chrzest uwalnia ludzi od grzechów (w pierwszej kolejności od grzechu pierworodnego), odradza ich jako dzieci Boże, upodabnia do Chrystusa niezniszczalnym charakterem, a także włącza, czyli wciela do Kościoła. Ponadto chrzest wszczepia w Chrystusa paschalnego; umożliwia wejście do wspólnoty Kościoła; owocuje przybraniem synostwem Bożym; usuwa stan grzechu; stwarza na nowo w Chrystusie; sprawia, że człowiek staje się świątynią Bożą w Duchu Świętym; powoduje uczestniczenie w potrójnym zadaniu Chrystusa i Kościoła: kapłańskim, prorockim i królewskim (każdy czyni to na swój sposób i zgodnie z własną pozycją). Zob. *Codex Iuris Canonici*, auctoritate Joannis Pauli PP. II promulgatus. *Kodeks prawa kanonicznego*, przekład polski zatwierdzony przez Konferencję Episkopatu Polski, Poznań 1984 [dalej: KPK], kan. 849; por. J. Kodzia, *Prawo do sakramentu chrztu według Kodeksu prawa kanonicznego z 1983 r.*, „Colloquia Theologica Ottoniana” 2 (2012), s. 95–96; K. Mierzejewski, *Wymagania prawne do dopuszczenia dziecka do sakramentu chrztu*, „Studia Gdańskie” 28 (2011), s. 92–93; B. Mokrzycki, *Droga chrześcijańskiego wtajemniczenia*, Warszawa 1983, s. 282.

10 „Przy chrzcie rozwiązuje się grzechy, a nie związki z kobietami, gdyż dzieci jak przed chrztem, tak i potem ich będą” (*Discipulus Umbriensium*, tłum. A. Baron, w: *Księgi pokutne*, s. 149).

11 „Gdyby jakiś poganin dawał jałmużnę i czynił inne dobra, których nie warto wymieniać, czy utraci je na mocy chrztu? Nie, bo nie traci żadnego dobra, ale obmywa się ze zła. Zatwierdził to papież Innocenty, kiedy dał przykład postępowania katechumena Korneliusza” (*Discipulus Umbriensium*, dz. cyt., s. 150).

pobożnie i wstrzemięźliwie, bo są dla Boga poręczycielami pomiędzy Bogiem a człowiekiem¹².

1. Ważność chrztu

Księgi pokutne bardzo dużo miejsca poświęcają kwestii ważności sakramentu chrztu, wyjaśniając, kiedy może on być nieważnie udzielony. Temat ten pojawia się chociażby w *Orzeczeniach Teodora biskupa Canterbury* w latach 668–690¹³. Biskup Teodor podkreśla przede wszystkim, że w przypadku wątpliwości co do ważności lub samego faktu udzielenia chrztu należy go bezwzględnie powtórzyć¹⁴.

Natomiast *Księga pokutna Pseudo-Kummeana* powstała w VIII wieku odnosi się do osób ponownie przyjmujących sakrament chrztu, rozgraniczając je na osoby, które uczyniły to świadomie lub nie, za co groziła stosowna pokuta: „powtórnie nieświadomie ochrzczeni nie muszą czynić za to pokuty, z tym, że zgodnie z kanonami nie można ich święcić poza wielką koniecznością. Świadomi, że zostali ochrzczeni, jakby ponownie Chrystusa ukrzyżowali: niech pokutują 7 lat w środy i piątki i 3 czterdziestnice, jeśli dokonano się to z powodu jakiegoś błędu. Natomiast jeżeli ktoś uważałby, że jest to dozwolone z racji oczyszczenia, niech tak pokutuje 3 lata¹⁵”.

¹² *Księga pokutna z Kordoby*, tłum. A. Baron, J. Łukaszewska-Haberko, H. Pietras, w: *Księgi pokutne*, s. 448.

¹³ Urodził się w Tarsie, studiował w Atenach, do Anglii posłany w 668 roku przez papieża Witaliana do celu reorganizacji tamtejszego Kościoła i wprowadzenia w zwyczajów rzymskich w opozycji do celtyckich, stosownie do zaleceń synodu w Whitby w latach 663–664. Zorganizował Kościół anglosaski, rozgraniczył diecezje i wdrożył dyscyplinę zachodnią w zakresie administracji, obrzędów, kalendarza liturgicznego i studiów kościelnych. Por. B. Kumor, *Historia Kościoła*, dz. cyt., s. 27.

¹⁴ Zob. *Orzeczenia (lub Kanony) Teodora biskupa Canterbury*, tłum. A. Caba, w: *Księgi pokutne*, s. 124.

¹⁵ *Księga pokutna Pseudo-Kummeana*, tłum. A. Baron, J. Łukaszewska-Haberko, H. Pietras, w: *Księgi pokutne*, s. 109. Podobnie rozstrzygają pochodzące z Hiszpanii penitencjały, jeden z miast Albelda pochodzący z IX wieku (*Księga pokutna Vigilandum*), drugi z klasztoru św. Dominika w Silos znajdujący się na terenie diecezji Burgos, pochodzący z XI wieku (*Księga pokutna z Silos*), a trzeci autorstwa Pseudo-Hieronima powstały między IX a XI wiekiem. Mówią one, że osoba, która świadomie otrzymała chrzest po raz drugi, powinna pokutować przez 3 lata. Por. *Księga pokutna Vigilandum z miasta Albelda*, tłum. A. Baron, J. Łukaszewska-Haberko, H. Pietras, w: *Księgi pokutne*, s. 404; *Księga pokutna z Silos*, tłum. A. Baron, J. Łukaszewska-Haberko, H. Pietras, w: *Księgi pokutne*, s. 458; *Kanony penitencjalne Pseudo-Hieronima*, tłum. A. Baron, J. Łukaszewska-Haberko, H. Pietras, w: *Księgi pokutne*, s. 427.

Prawie identyczne rozwiązanie znajdujemy w *Księdze pokutnej z Merseburga*, powstałej w VIII wieku, która zwiększa jedynie z 3 do 4 lat pokutę za świadome powtórne przyjęcie sakramentu chrztu¹⁶.

Na czasowo najdłuższą pokutę dla osoby popełniającej ten grzech, bo aż 9 lat, wskazuje *Księga pokutna Ps. Grzegorza III* powstała w IX wieku, która zawiera excerpta z różnych ksiąg pokutnych: „dla tych, którzy bez żadnej potrzeby zostali powtórnie ochrzczeni wbrew prawu, postanowiono stosować przepis z Nicei, to znaczy, że pozostaną 7 lat wśród katechumenów i 2 między świeckimi, a następnie dzięki łagodności i łaskowości wiernych mogą mieć udział w ofierze i Eucharystii”¹⁷.

W obecnie obowiązującym prawodawstwie i stosowanej praktyce duszpasterkiej w razie wątpliwości, czy ktoś został ochrzczony, albo czy chrzest był ważnie udzielony, istniejącej mimo przeprowadzenia rzetelnych badań w tej sprawie, chrztu należy udzielić warunkowo¹⁸. Takie rozwiązanie znajdujemy także w księdze zwanej *Drugim Synodem św. Patryka*, gdzie mówiąc o niepewnym chrzcie, rozporządza się następująco: „postanowiono, że nie należy ponownie chrzcić tych, którzy przyjęli od kogoś symbol, ponieważ niegodziwość siejącego nie psuje ziarna. Jeżeli już, to nie jest to powtórny chrzest, ale chrzest”¹⁹.

¹⁶ „Gdyby ktoś bez wiedzy był powtórnie ochrzczony, nie musi za to pokutować, chyba że ze względu na kanon nie może być święcony jak tylko z wielkiej konieczności. Ci, którzy świadomie byli ochrzczeni po raz drugi, jakby powtórnie ukrzyżowali Chrystusa, niech pokutują 7 lat w środy i piątki oraz 4 czterdziestnice, jeśli to było przez jakieś niedopatrzenie, a jeśli ktoś uważał, że jest to dozwolone dla oczyszczenia, niech pokutuje 4 lata” (*Księga pokutna z Merseburga b*, tłum. J. Łukaszevska-Haberko, H. Pietras, w: *Księgi pokutne*, s. 310). Także *Penitencjał św. Egberta* arcybiskupa Yorku powstały w VIII wieku odnosi się do tego zagadnienia, uznając, że osoba, która nieświadomie została ochrzczona po raz drugi, nie musi za to pokutować i z powodu zachodzącej konieczności może przyjąć święcenia kapłańskie. Por. *Penitencjał św. Egberta arcybiskupa Yorku w pięciu księgach*, tłum. A. Baron, J. Łukaszevska-Haberko, H. Pietras, w: *Księgi pokutne*, s. 208.

¹⁷ *Księga pokutna Ps. Grzegorza III*, tłum. A. Baron, J. Łukaszevska-Haberko, H. Pietras, w: *Księgi pokutne*, s. 346.

¹⁸ Zob. kan 869 KPK; por. T. Jakubiak, *Warunki wymagane do ważności i godziwości chrztu ze strony przyjmującego sakrament według aktualnie obowiązującego prawa w Kościele rzymskokatolickim*, „Studia Redemptorystowskie” 11 (2013), s. 385.

¹⁹ *Drugim synod świętego Patryka*, tłum. B. Frontczak, w: *Księgi pokutne*, s. 66.

2. Szafarz sakramentu chrztu

Wspominane już *Orzeczenia* biskupa Canterbury w jednym z punktów nawiązują do poglądów donatystów²⁰, postanawiają, że „gdyby prezbiter popełniający nierząd udzielił chrztu po tym, jak to odkryto, należy udzielić chrztu ponownie”²¹. Bardzo podobne rozstrzygnięcie znajdujemy w *Penitencjale św. Egberta*, arcybiskupa Yorku, który przypomina: „jeśli człowieka ochrzcił prezbiter cudzołożnik, to od razu go ochrzcić”²².

W podobnym duchu utrzymane są rozwiązania także w księdze pokutnej *Discipulus Umbriensium*. Znajdujemy w niej aż trzy odniesienia do kwestii poruszanej przez biskupa Teodora z Canterbury. Pierwsze z nich także w nawiązaniu do poglądów donatystycznych brzmi prawie identycznie, jak w *Orzeczeniach z Canterbury*: „gdyby prezbiter popełniający nierząd udzielił chrztu po tym, jak to odkryto, należy udzielić chrztu ponownie tym, których ochrzcił”²³. Nie jest to jednak zgodne z nauką Kościoła i ewidentnie zaprzecza zasadzie *ex opere operato*, określającej obiektywną skuteczność działania sakramentów, oznaczającej, iż sakrament jest skuteczny poprzez sam fakt jego udzielenia, niezależnie od pobożności udzielającego oraz przyjmującego sakrament²⁴. Natomiast dwa kolejne odnoszą się do zależności ważności chrztu od ważności święceń kapłańskich: „jeśli kogoś z niewiedzy wyświęcono przed chrztem, należy ochrzcić tych, którzy przez tego poganina zostali ochrzczeni, a jego nigdy nie święcić”²⁵ oraz „gdyby wyświęcony prezbiter dowiedział się, że nie jest ochrzczony, niech będzie ochrzczony i ponownie wyświęcony, a wszyscy, których ochrzcił, ochrzczeni”²⁶. W świetle obowiązującego prawa zwyczajnymi szafarzami sakramentu chrztu są: biskup, prezbiter i diakon. Inni natomiast działają wyłącznie w sytuacji ich nieobecności bądź niemożności

²⁰ Przywódcy ruchu uznawali, że apostaci utracili sakramenty chrztu i święceń i nie można już im ich przywrócić. Sprzeciwiali się ponownemu włączaniu do Kościoła apostatów, którzy zaparli się wiary chrześcijańskiej w wyniku gróźb ze strony władz cesarstwa. Zob. S. Adamiak, *Porównania do donatystów w nowożytnych polemikach wyznaniowych*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 30 (2017) nr 3–4, s. 108–118.

²¹ *Orzeczenia (lub Kanony) Teodora biskupa Canterbury*, dz. cyt. s. 124.

²² *Penitencjał św. Egberta arcybiskupa Yorku w pięciu księgach*, dz. cyt., s. 208.

²³ *Discipulus Umbriensium*, dz. cyt., s. 148.

²⁴ Por. M. Zaborowski, *Sakramenty święte w aspekcie prawnohistorycznym*, „Prawo Kanoniczne: kwartalnik prawnohistoryczny” 55 (2012) nr 2, s. 29–54.

²⁵ *Discipulus Umbriensium*, dz. cyt., s. 142.

²⁶ *Discipulus Umbriensium*, dz. cyt., s. 148.

wykonywania obowiązków (kan. 861 §2). Chrztu udziela wówczas godziwie katecheta czy katechista (kan. 785) lub inna osoba wyznaczona do tej funkcji przez ordynariusza miejsca. W przypadku konieczności – przede wszystkim w niebezpieczeństwie lub w obliczu śmierci – czyni to każdy człowiek, nawet nieochrzczony, mający właściwą intencję i wykonujący istotny obrzęd sakramentalny.

Ponadto w samym *Discipulus Umbriensium* znajdujemy dokładne wyjaśnienie sprawy chrztu udzielonego przez poganina – niebędącego człowiekiem ochrzczonym – wyświęconego na kapłana: „Podaje się, że rzymski pontyfik Stolicy Apostolskiej inaczej rozsądził tę sprawę, gdyż to nie człowiek, który chrzci, nawet jeśli jest poganinem, ale Duch Boży udziela łaski chrztu. Także o prezbiterze poganinie, który uważa się za ochrzczonego, wiarę katolicką czynami zachowującym, inaczej zostało rozsądzone przy innej okazji, to jest, żeby był ochrzczony i wyświęcony”²⁷.

3. Czas udzielania sakramentu chrztu

Księgi pokutne podejmują szereg istotnych kwestii związanych z analizowanym sakramentem, nie tylko z punktu teologii moralnej, lecz przede wszystkim z perspektywy prawa kanonicznego.

Penitencjały przywołują chociażby postanowienia Drugiego synodu świętego Patryka, który odbył się w VII wieku w Irlandii. Nie jest to, co prawda, zbiór penitencjalny w dosłownym tego słowa znaczeniu, lecz raczej zbiór prawa kościelnego wskazujący dokładnie, w jakim czasie należy udzielać wiernym tego sakramentu: „powinni być chrzczeni w uroczystości Pańskie, jak Pascha, Pięćdziesiątnica i Epifania”²⁸. Mówiąc o Irlandii, należy przywołać także synod św. Patryka z 456 roku, odnoszący się do braci zakonnych, którzy chcą wstąpić na drogę życia zakonnego. Precyzuje on, że mogą oni przyjąć chrzest nie wcześniej niż po czterdziestu dniach postu²⁹.

Kwestia dnia chrztu oprócz zbioru irlandzkiego analizowana jest ponadto przez biskupa wormackiego Burcharda, któremu sławę przyniosła działalność kodyfikacyjna prawa kanonicznego³⁰. W *Dekrecie* sporządzonym około 1012 roku, w księ-

²⁷ *Discipulus Umbriensium*, dz. cyt., s. 141.

²⁸ *Drugi synod świętego Patryka*, tłum. B. Frontczak, w: *Księgi pokutne*, s. 68.

²⁹ Zob. *Synod św. Patryka, itd. w Irlandii (456)*, tłum. B. Frontczak, w: *Księgi pokutne*, s. 5.

³⁰ *Dekret Burcharda z Wormacji (Collectarium seu Decretum Burchard)* był instrukcją dla młodego duchowieństwa, używany był na synodach i podczas wizytacji pasterskich. Dzieło to, uważane przez

dze XIX o pokucie przypomina spowiednikom, aby weryfikowali czas, w którym rodzice przynosili dziecko do chrztu: „Czy zaniosłeś twe dziecko do chrztu kiedy indziej niż przepisano, czyli w sobotę Wielkanocy i w sobotę Pięćdziesiąticy, ale nie z powodu choroby? Jeśli tak uczyniłeś, powinnaś pokutować 10 dni o chlebie i wodzie”³¹. Według Burcharda udzielanie chrztu powinno odbywać się tylko w ściśle określonych przez prawo dniach, natomiast w przypadku niebezpieczeństwa śmierci dziecka był dopuszczalny także innym termin. Powyższe pytania biskup Wormacji nakazywał spowiednikowi zadawać w sposób szczególny kobietom, czyniąc je w ten sposób pierwszymi odpowiedzialnymi za przyjęcie przez swoje dziecko sakramentu chrztu³².

W świetle obecnie obowiązującego kodeksu najbardziej odpowiednim dniem do celebracji sakramentu chrztu jest Wigilia Paschalna, uroczystość Zesłania Ducha Świętego i oczywiście każda niedziela. Te dni w sposób szczególny odnoszą się do zmartwychwstania Jezusa Chrystusa. Oczywiście chrzest może być udzielany w jakimkolwiek dniu, zwłaszcza gdy dziecko znajduje się w niebezpieczeństwie śmierci, lub gdy zachodzi jakaś inna słuszna przyczyna³³.

4. Chrzest osoby dorosłej

Odnośnie do chrztu osoby dorosłej zwłaszcza w obliczu niebezpieczeństwa śmierci znajdujemy rozwiązanie w księdze pokutnej irlandzkiego opata Finniana, założyciela opactwa w Cloard³⁴, nakazującej duchownym udzielenie tego sakramentu i przyjęcie do wspólnoty chrześcijan w każdym przypadku i każdej osobie, która wyznaje wiarę w Chrystusa: „gdyby jakiś człowiek był bliski ostatniej chwili, gdyby to był grzesznik lub grzesznica, i prosił o imię Chrystusa, mówimy, że nie należy

niektórych autorów za zapowiedź reformy gregoriańskiej, można uznać za prawo kościelne XI stulecia; bywa także określane mianem podręcznika dla kandydatów do święceń oraz dla duszpasterzy. Zbiór cieszył się wielką powagą nie tylko w Niemczech, lecz także w Galii i we Włoszech. Por. W. Góralski, *Księga XV – „De laicis” w Dekrecie Burcharda z Wormacji*, „Biuletyn Stowarzyszenia Kanonistów Polskich” 28 (2015), s. 59–78; E. Sztarfrowski, *Podręcznik prawa kanonicznego*, dz. cyt., s. 55.

³¹ *Dekrety Burcharda, biskupa Kościoła w Wormacji*, tłum. B. Frontczak, w: *Księgi pokutne*, s. 398. Podobna pokuta groziła kobiecie, gdy zaniedbywała odwiedzanie chorych, osób przebywających w więzieniu, czy też za brak udzielenia im pomocy.

³² Zob. *Dekrety Burcharda, biskupa Kościoła w Wormacji*, dz. cyt., s. 393.

³³ Zob. kan. 856 KPK.

³⁴ Zmarł przed 550 rokiem.

mu odmawiać, jeśli osoba ta obieca, że złoży Bogu przyrzeczenie, będzie dobrze postępować i zostanie przez Niego przyjęta. Gdyby (ta osoba) nawróciła się na tym świecie, powinna wypełniać to, co obiecała Bogu. Gdyby natomiast nie wypełniła przyrzeczenia, które złożyła Bogu, sama siebie skaże na śmierć, a mu nie odmówimy jej tego, co powinniśmy uczynić. Należy nieustannie wrywać łupy z paszczy lwa i smoka, to znaczy z paszczy diabelskich, który nieustannie wrywa łup naszej duszy, nawet gdybyśmy mieli opierać się i starać o jego duszę aż do samego końca życia”³⁵.

Obecnie, zgodnie z wolą ustawodawcy, podczas gdy w zwykłych warunkach dorosły, aby zostać ochrzczonym, powinien wyrazić wolę przyjęcia chrztu, w sytuacji kiedy znajduje się w niebezpieczeństwie śmierci, wystarczające jest ujawnienie intencji przyjęcia chrztu w jakikolwiek sposób³⁶.

5. Chrzest nieprawnie udzielany

Do zagadnień podejmowanych przez księgi penitencjalne należy również kwestia niezgodnego z prawem kościelnym udzielania sakramentu chrztu. W *Księdze pokutnej Ps. Grzegorza III* oraz *Discipulus Umbriensium* znajdujemy odniesienie do osoby, która nie będąc duchownym, podszywając się pod niego i uzurpując sobie jego władzę wynikającą z przyjętych święceń, udzielała sakramentu chrztu: „gdyby ktoś bez święceń lekkomyślnie kogoś ochrzcił, niech zostanie wydalony z Kościoła i nigdy nie może otrzymać święceń”³⁷.

W księdze Pseudo-Hieronima jest natomiast mowa o osobie podszywającej się pod duchownego, ale udzielającej chrztu pod wpływem nacisku czy też lęku. Za to również groziła taka sama pokuta, jak w poprzednim przypadku³⁸. Ponadto

³⁵ *Księga pokutna Finiana*, tłum. A. Baron, J. Łukaszewska-Haberko, H. Pietras, w: *Księgi pokutne*, s. 20. Historię na przestrzeni wieków, ale także i sposób udzielania sakramentu chrztu w niebezpieczeństwie śmierci wyjaśnił Marian Pastuszko w artykule: *Obrzędy chrztu w niebezpieczeństwie śmierci*, „Studia Płockie” 8 (1980), s. 91–106.

³⁶ Por. T. Jakubiak, *Warunki wymagane do ważności i godziwości chrztu ze strony przyjmującego sakrament według aktualnie obowiązującego prawa w Kościele rzymskokatolickim*, dz. cyt., s. 389.

³⁷ *Księga pokutna Ps. Grzegorza III*, dz. cyt., s. 358. „Jeśli ktoś bez święceń lekkomyślnie chrzci, winien być wyrzucony z kościoła i nigdy nie można go święcić” (*Discipulus Umbriensium*, dz. cyt., s. 141).

³⁸ „Jeśli ktoś ochrzcił ze strachu, a nie był wyświęcony, niech będzie wydalony z Kościoła i nigdy nie otrzyma święceń” (*Kanony penitencjalne Pseudo-Hieronima*, dz. cyt., s. 426).

św. Egbert zwraca uwagę, że prezbiter świadomie udzielający powtórnie sakramentu chrztu tej samej osobie powinien za powyższy czyn pokutować przez 7 lat: „każdy kto świadomie kogoś powtórnie ochrzcił, to jakby Chrystusa powiesił, niech pości przez 7 lat, 2 dni postu w tygodniu i 3 przepisane posty w sposób ścisły³⁹”.

Zgodnie z obowiązującym obecnie kodeksem Kościoła rzymskokatolickiego zwyczajnym szafarzem chrztu (udzielającym sakramentu) jest biskup, prezbiter i diakon. Kiedy szafarz zwyczajny napotka przeszkodę w udzieleniu chrztu bądź jest nieobecny, sakramentu tego godziwie może udzielić katechista albo inna osoba do tego wyznaczona przez biskupa diecezjalnego, a jeżeli zaistnieje sytuacja wyjątkowa, chrztu może udzielić każda osoba mająca właściwą intencję (czyli chcąca czynić to, co czyni Kościół)⁴⁰.

6. Chrzest udzielany przez heretyków

Księgi penitencjalne przywołują również sprawę chrztu udzielanego przez heretyków. *Księga pokutna Pseudo-Kummeana* w XI rozdziale wiele miejsca poświęca kwestiom związanym z ważnością sakramentów udzielanych przez heretyków, w tym sakramentowi chrztu. Wspomniany penitencjał jednoznacznie określa, że człowiek ochrzczony przez heretyka, który nie wierzy prawomyślnie w Trójcę Świętą, powinien zostać powtórzony. Jednocześnie *Księga pokutna Pseudo-Kummeana* nie wspomina o ewentualnej karze czy pokucie za ten uczynek⁴¹. Identyczne rozwiązania znajdujemy także w *Księdze pokutnej z Merseburga*⁴² oraz w *Kanonach penitencjalnych Pseudo-Hieronima*⁴³.

³⁹ Zob. *Penitencjał św. Egberta arcybiskupa Yorku w pięciu księgach*, dz. cyt., s. 208.

⁴⁰ Zob. kan. 861 KPK; por. P. Kubiak, *Szafarz chrztu*, „Colloquia Theologica Ottoniana” 2 (2012), s. 109–118.

⁴¹ *Księga pokutna Pseudo-Kummeana* wskazuje natomiast na otrzymywane pokuty za przyjmowanie innych sakramentów oprócz chrztu z rąk heretyków: „gdyby ktoś dał lub otrzymał Komunię z rąk heretyka i nie wiedział, że zakazuje tego Kościół katolicki, a następnie dowiedział się o tym, niech pokutuje 3 pełne lata. Gdyby natomiast wiedział i zlekceważył to, a następnie pokutował, to 10 lat. Inni zasądzą 7, lub łagodniej 5 lat” (*Księga pokutna Pseudo-Kummeana*, dz. cyt., s. 108).

⁴² „Gdyby ktoś został ochrzczony przez heretyka, który nie wierzy właściwie w Trójcę, powinien być powtórnie ochrzczony” (*Księga pokutna z Merseburga b*, dz. cyt., s. 310).

⁴³ „Jeśli kogoś ochrzcił heretyk, który nie uznaje Trójcy, niech powtórnie zostanie ochrzczony” (*Kanon penitencjalne Pseudo-Hieronima*, dz. cyt., s. 423).

Zagadnienie uznania ważności chrztu otrzymanego w innym Kościele budziło zawsze wiele wątpliwości i przysparzało licznych niejasności i trudności. Dlatego, zwłaszcza po zakończeniu II wojny światowej, dążono w Polsce, i nie tylko, do ujednoczenia kwestii związanej z ważnością chrztu przyjmowanego w różnych Kościołach. Aby wyjść naprzeciw tym oczekiwaniom, powołano do życia Polską Radę Ekumeniczną, której członkiem mógł być każdy Kościół wyznający „zgodnie z Pismem Świętym, że Bóg jest jeden w Trzech Osobach, Ojciec, Syn i Duch Święty, oraz że Jezus Chrystus jest Bogiem i Zbawicielem”⁴⁴. Owocem dialogu oraz długoletnich starań i prac przedstawicieli różnych Kościołów w Polsce było podpisanie 23 stycznia 2000 roku w świątyni ewangelicko-augsburskiej pw. Świętej Trójcy w Warszawie dokumentu *Sakrament chrztu znakiem jedności. Deklaracja Kościołów w Polsce na progu Trzeciego Tysiąclecia* dotyczącego uznania przez podpisane Kościoły ważności chrztu udzielonego w innych Kościołach, tych, które ten dokument podpisały. Powyższy dokument dotyczący uznania ważności chrztu został podpisany przez przedstawicieli siedmiu Kościołów: Kościoła Rzymskokatolickiego, Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego, Kościoła Ewangelicko-Methodystycznego, Kościoła Ewangelicko-Reformowanego, Kościoła Polskokatolickiego, Kościoła Starokatolickiego Mariawitów, Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego⁴⁵. Oznacza to, że chrzest przyjęty w którymkolwiek z tych Kościołów zachowuje swoją ważność w innym i nie trzeba go powtarzać⁴⁶.

44 W. Hanc, *Polska Rada Ekumeniczna i jej znaczenie dla ekumenicznego dialogu*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 25 (2016) nr 4, s. 15–17. Polska Rada Ekumeniczna oficjalnie ukonstytuowała się w Warszawie 15 listopada 1946 roku z udziałem 46 delegatów reprezentujących 12 tradycji wyznaniowych.

45 Por. W. Hanc, *Polska Rada Ekumeniczna i jej znaczenie dla ekumenicznego dialogu*, dz. cyt., s. 24–25. Całość dokumentu została uwierzytelniona podpisami Kościołów, które uznały ważność chrztu udzielonego przez duchownych z następujących Kościołów przynależących do PRE: z Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w Polsce (sygnował metropolita Sawa), z Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego (podpisał bp Jan Szarek, prezes PRE), z Kościoła Ewangelicko-Methodystycznego (podpisał bp Edmund Puślecki), z Kościoła Ewangelicko-Reformowanego (potwierdził bp Zdzisław Tranda), z Kościoła Polskokatolickiego (sygnował bp Wiktor Wysoczański), z Kościoła Starokatolickiego Mariawitów (podpisał bp Włodzimierz Jaworski), natomiast z Kościoła Rzymskokatolickiego (kard. Józef Glemp – prymas Polski).

46 Por. J. Budniak, *Chrzest i Eucharystia w praktyce ekumenicznej Kościoła katolickiego i luterńskiego*, „Studia Oecumenica” 17 (2017), s. 312.

7. Rodzice chrzestni

Księgi pokutne regulują ponadto precyzyjnie temat związany z rodzicami chrzestnymi osoby przyjmującej sakrament chrztu. W księdze penitencjalnej *Discipulus Umbriensium* czytamy, że dla osoby przygotowującej się do sakramentu chrztu i bierzmowania może być ten sam rodzic chrzestny i świadek, ale generalnie nie ma takiego zwyczaju, co oznacza, że mogą być dwie odrębne osoby do tych sakramentów. Ponadto osoba, która ma pełnić rolę ojca chrzestnego, musi być ochrzczona i bierzmowana. Dodatkowo *Discipulus Umbriensium*, mówiąc o rodzicach chrzestnych, podkreśla, że mężczyzna może być chrzestnym kobiety, i odwrotnie – kobieta chrzestną mężczyzny⁴⁷. Co ciekawe, *Księga pokutna św. Egberta* bardzo mocno zachęca, aby mężczyzna podawał do chrztu dziewczynkę, a kobieta chłopca⁴⁸.

Księga pokutna z Kordoby łączy ponadto zagadnienie rodziców chrzestnych i ich także ewentualnych biologicznych dzieci z niemożnością zawarcia przez nie małżeństwa z osobą, która przyjęła chrzest, ponieważ jest ona uważana za dziecko duchowe i zachodziłaby wówczas przeszkoda pokrewieństwa duchowego. Podobnie jak i w przypadku ślubu chrzestnego z chrześniakiem⁴⁹. Jest to forma bliskości osób, która ma swoje źródło nie w więzach krwi, ale właśnie w sakramencie chrztu św.⁵⁰. Za ślub ze swoim duchowym dzieckiem groziła kara 21 lat pokuty: „kto poślubiłby swe dziecko duchowe, a biskup lub kapłan był tego świadom, winni zostać przyjęci na pokutę prześlągalną na 21 lat i po tym publicznym lamencie mogą zostać przyjęci do łona Kościoła matki”⁵¹.

Ponadto penitencjał pochodzący z Kordoby przypomina o zakazie małżeństwa pomiędzy rodzicami chrzestnymi dziecka i jednocześnie wymierza za to karę 14 lat pokuty: „jeśli jacyś z ludzi, którzy ze względu na miłość Chrystusa zostali rodzicami chrzestnymi i połączyli się olejem i krzyżmem miłości Chrystusa, a następnie

47 Zob. *Discipulus Umbriensium*, dz. cyt., s. 150.

48 Zob. *Penitencjał św. Egberta arcybiskupa Yorku w pięciu księgach*, dz. cyt., s. 209.

49 Po raz pierwszy koncepcja pokrewieństwa duchowego jako przeszkody małżeńskiej pojawiła się w ustawodawstwie cywilnym Cesarza Justyniana – w konstytucji z 30 października 530 roku. Zob. U. Nowicka, *Przeszkoda pokrewieństwa duchowego*, „Prawo Kanoniczne: kwartalnik prawno-historyczny” 54 (2011) nr 1–2, s. 248–249.

50 „Należy się wystrzegać, by dzieci tych, którzy trzymali innym dziecko do chrztu, ani oni sami, ani ich dzieci, nie połączyli się w nieprawym związku. Są przecież ich dziećmi duchowymi. W stosunku do tych dzieci należy się wystrzegać związków do 14 stopnia pokrewieństwa” (*Księga pokutna z Kordoby*, dz. cyt., s. 448).

51 *Księga pokutna z Kordoby*, dz. cyt., s. 448.

popadli w nieczysty związek, należy ich rozdzielić. Niech czynią pokutę 14 lat, a potem mogą zostać przyjęci do łona Kościoła matki”⁵².

W obecnej rzeczywistości przeszkoda pokrewieństwa duchowego nie weszła do nowego kodeksu prawa kanonicznego z dawnego kodeksu z 1917 roku⁵³. Została natomiast uwzględniona w kodeksie kanonów Kościołów wschodnich, który postanawia: „Nieważnym czyni małżeństwo przeszkoda pokrewieństwa duchowego, która pochodzi z chrztu i zachodzi pomiędzy chrzestnym i osobą ochrzczoną oraz jej rodzicami”⁵⁴. Przeszkoda ta nie wynika z chrztu warunkowego, chyba że asystował przy nim ten sam chrzestny (§ 2). Przeszkoda ta obowiązuje jedynie katolików obrządku wschodniego⁵⁵.

8. Ofiara za udzielenie sakramentu chrztu

W jednym z penitencjałów poruszono też kwestię ofiar za udzielenie sakramentu chrztu. Pozostałe księgi pokutne milczą na ten temat. Przywoływana już *Księga pokutna z Silos* zwraca się bezpośrednio do osób szafarzy tego sakramentu, aby nie przyjmowali z tytułu udzielania tego sakramentu żadnych opłat⁵⁶.

W obecnym kodeksie prawa kanonicznego kan. 848 podaje następującą zasadę: „Oprócz ofiar określonych przez kompetentną władzę kościelną, szafarz nie może domagać się niczego za udzielenie sakramentów, przy czym potrzebujący nie powinni być pozbawieni pomocy sakramentów z racji ubóstwa”⁵⁷. Ofiara składana przy okazji sprawowanych sakramentów przeznaczona jest na utrzymanie kapłanów. Nie jest więc „zapłatą za sakrament”, gdyż nikt nie jest w stanie zapłacić za łaskę Bożą, którą otrzymujemy przy okazji jego przyjmowania⁵⁸.

⁵² *Księga pokutna z Kordoby*, dz. cyt., s. 448.

⁵³ Can. 1079 „Ea tantum spiritualis cognatio matrimonium irritat, de qua in can. 768” (*Codex Iuris Canonici. Pii X Pontificis Maximi iussu digestus Benedicti Papae XV auctoritate promulgatus*, Typis Polyglottis Vaticanis, Romae 1951).

⁵⁴ *Kodeks kanonów Kościołów wschodnich*, promulgowany przez papieża Jana Pawła II, Lublin 2002, kan. 811 § 1.

⁵⁵ Por. F. Bączkiewicz, *Prawo kanoniczne. Podręcznik dla duchowieństwa*, t. 2, Opole 1958, s. 203–252; P. Gajda, *Prawo małżeńskie*, Tarnów 2002, s. 128.

⁵⁶ „Aby nikt nie przyjmował opłaty za chrzest” (*Księga pokutna z Silos*, dz. cyt., s. 472).

⁵⁷ Kan. 848 KPK.

⁵⁸ Por. M. Szarlak, *Ofiary za udzielanie sakramentów świętych*, „Kortowski Przegląd Prawniczy” 3 (2013), s. 14.

9. Zaniechanie chrztu dzieci

Od początku istnienia i publicznej działalności Kościoła chrzest jest pierwszym sakramentem, który otwiera drogę nie tylko do zbawienia, lecz także do życia we wspólnocie uczniów Chrystusa i do innych sakramentów. Dlatego też zgodnie z istniejącą wieloletnią praktyką Kościoła uważano, że udzielenie chrztu powinno nastąpić, jeśli to tylko możliwe, w pierwszych tygodniach po narodzeniu dziecka.

Dlatego też w penitencjałach znajdujemy dość obszernie odniesienie do zaniechania chrztu dzieci zarówno przez rodziców, jak i przez duchownych.

W księdze pokutnej irlandzkiego opata Finniana zostało opisane znaczenie i zarazem wartość chrztu, a także w jaki sposób rodzice powinni odpokutować za zaniechanie chrztu: „gdyby czyjekolwiek dziecko zmarło bez chrztu i zostało zgubione z powodu nierozwagi, to wielką zbrodnią jest zgubić czyjąś duszę, jednak można zyskać odkupienie dzięki pokucie, gdyż nie ma żadnej zbrodni, której nie można by odkupić dopóki jesteśmy w tym ciele. Rodzice winni pokutować przez cały rok o chlebie i wodzie, nie powinni dzielić jednego łoża”⁵⁹.

W innych księgach pokutnych znajdujemy różne rozmiary czasowe pokuty związanej z zaniechaniem przez rodziców chrztu swojego dziecka: rok (*Discipulus Umbriensium*⁶⁰, *Dekrety Burcharda*⁶¹, *Kanony penitencjalne Pseudo-Hieronima*⁶², *Kanony o lekarstwach na grzechy*⁶³), 3 lata, z tego rok o chlebie i wodzie (*Księga pokutna Kummeana*⁶⁴, *Księga pokutna Pseudo-Kummeana*⁶⁵), 3 lata, z tego rok o chlebie i wodzie i 2 bez smakołyków (*Księga pokutna z Paryża*⁶⁶), 3 lata, z tego rok o chlebie i wodzie i 2 bez wina i mięsa (*Księga pokutna z Merseburga*⁶⁷).

59 *Księga pokutna Finniana*, dz. cyt., s. 22.

60 Zob. *Discipulus Umbriensium*, dz. cyt., s. 146.

61 Czy zaniechałaś swoje dziecko, że z twojej winy umarło bez chrztu? Jeśli tak uczyniłaś, powinnaś pokutować rok w przepisane dni, a nigdy nie powinnaś być bez pokuty” (*Dekrety Burcharda, biskupa Kościoła w Wormacji*, dz. cyt., s. 395).

62 „Jeśli umrze bez chrztu dziecko, chory lub poganin... jeśli tak się stało z powodu zaniechania rodziny, niech pokutuje rok” (*Kanony penitencjalne Pseudo-Hieronima*, dz. cyt., s. 418).

63 *Kanony o lekarstwach na grzechy*, tłum. A. Baron, w: *Księgi pokutne*, s. 196.

64 *Księga pokutna Kummeana*, tłum. A. Baron, J. Łukaszewska-Haberko, H. Pietras, w: *Księgi pokutne*, s. 75. Cytowany penitencjał został opracowany w VII wieku przez bliżej nieznaną postać Kummeana i zbudowany na pochodzącym od Jana Kasjana modelu ośmiu grzechów głównych.

65 *Księga pokutna Pseudo-Kummeana*, dz. cyt., s. 101.

66 *Księga pokutna z Paryża*, tłum. A. Baron, J. Łukaszewska-Haberko, H. Pietras, w: *Księgi pokutne*, s. 275.

67 *Księga pokutna z Merseburga a*, tłum. A. Caba, w: *Księgi pokutne*, s. 295.

Ponadto w *Księdze pokutnej Kummeana* poruszono problem zastąpienia przez rodziców sakramentu chrztu obrzędem błogosławieństwa, za co powinni pokutować przez jeden rok o chlebie i wodzie. Gdyby natomiast dziecko umarło tylko z takim błogosławieństwem, zabójca dziecka powinien zostać ukarany pokutą wedle osądu synodu⁶⁸.

Kwestię zabójstwa własnego dziecka precyzują dwa penitencjały. Pierwszy z nich *Discipulus Umbriensium*, wyjaśnia, że jeśli któryś z rodziców lub rodzice wspólnie zabiją swoje nieochrzczone dziecko powinni pokutować „według kanonów 10 lat, według roztropnej rady 7 lat”⁶⁹. Według natomiast *Kanonów penitencjalnych Pseudo-Hieronima* ojciec lub matka, którzy zabiją swoje dziecko zanim przyjmie ono chrzest, powinni pokutować 9 lat z zaznaczeniem, że z „rozważą”⁷⁰. Natomiast gdyby rodzice popełnili grzech zaniedbania i nie przynieśli dziecka, widząc, że umiera tuż po urodzeniu, i gdyby umarło bez chrztu⁷¹ lub gdyby sami go w takiej sytuacji nie ochrzcili⁷², powinni pokutować jak zabójcy⁷³.

Jeśli natomiast umarło trzyletnie dziecko bez chrztu, to rodzice mieli pokutować przez 3 lata⁷⁴. W sytuacji, kiedy dziecko zmarło bez chrztu, ale nie było w tym winy rodziców, według *Księgi pokutnej Ps. Grzegorza* powinni oni pokutować przez 3 czterdziestnice⁷⁵.

Oдноśnie do osób duchownych zwracano uwagę, aby nie odmawiały chrztu dziecka, lecz aby na równi z rodzicami brały odpowiedzialność za życie duchowe

68 Zob. *Księga pokutna Kummeana*, dz. cyt., s. 82.

69 *Discipulus Umbriensium*, dz. cyt., s. 146.

70 Zob. *Kanony penitencjalne Pseudo-Hieronima*, dz. cyt., s. 418.

71 Zob. *Księga pokutna z Merseburga a*, dz. cyt., s. 305.

72 „Jeśli rodzice zaniedbali i nie przynieśli go ani nie ochrzcili sami, jak widzieli, że umiera już w godzinie narodzin, z czyjego zaniedbania umarłoby jako poganin, ten niech pokutuje jak zabójca” (*Księga pokutna z Wiednia*, tłum. A. Caba, w: *Księgi pokutne*, s. 366).

73 Zob. *Księga pokutna z Merseburga a*, dz. cyt., s. 305; *Księga pokutna z Wiednia*, dz. cyt., s. 366. Penitencjał z Merseburga wspomina, że gdyby człowiek przypadkiem popełnił zabójstwo, tzn. niechcący, miał pokutować 5 lat, w tym 3 o chlebie i wodzie. Gdyby ktoś natomiast dał przyzwolenie na dokonanie zabójstwa i zostało ono dokonane, powinien pokutować 7 lat, w tym 3 o chlebie i wodzie; gdyby tylko usiłował dokonać zabójstwa, powinien pokutować 3 lata. Natomiast gdyby ktoś z nakazu swego pana zamordował człowieka, powinien pokutować 40 dni, a gdyby zabił człowieka w czasie wojny pod wodzą króla, 30 dni. Gdyby natomiast kobieta dokonała aborcji do czterdziestego dnia od poczęcia, powinna pokutować rok, jeśli po czterdziestym dniu – pokuta powinna trwać 3 lata. Zob. *Księga pokutna z Merseburga a*, dz. cyt., s. 289–304.

74 Zob. *Discipulus Umbriensium*, dz. cyt., s. 146.

75 Zob. *Księga pokutna Ps. Grzegorza III*, dz. cyt., s. 354.

dziecka, zwłaszcza jeśli były duszpasterzami odpowiedzialnymi za wspólnotę, skąd pochodziło dziecko. W *Księdze pokutnej Finniana* czytamy, że za nieudzielenie przez duszpasterza chrztu dziecku podlegającego jego jurysdykcji duszpasterz powinien pokutować przez jeden rok o chlebie i wodzie⁷⁶, a jeśli dziecko było spoza parafii, to według *Księgi pokutnej Kummeana* duchowny powinien pokutować za swój czyn pół roku⁷⁷. Według natomiast *Kanonów o lekarstwach na grzechy* duchowny, który zaniedbał lub zlekceważył obowiązek udzielenia chrztu, a osoba zmarła, nie otrzymując go, powinien zostać „ukarany osądem biskupa”⁷⁸.

W bardzo surowy sposób traktowano duchownego, który będąc odpowiedzialnym za powierzona sobie wspólnotę, poprzez swoje zaniedbanie nie ochrzcił chorego dziecka przynależącego do tej wspólnoty. Taki duszpasterz według *Księgi pokutnej Pseudo-Kummeana*⁷⁹, *Kanonów penitencjalnych Pseudo-Hieronima*⁸⁰, czy też *Księgi pokutnej z Merseburga*⁸¹ powinien zostać od niej odsunięty i zdjęty z piastowanej funkcji.

Powyższy przepis w *Orzeczeniach Teodora biskupa Canterbury* czy też w *Discipulus Umbriensium* zostaje rozciągnięty również na duchownych niezależnie od piastowanej przez nich funkcji, którzy będąc w podróży, zostaliby poproszeni o udzielenie chrztu choremu dziecku, i którzy tłumacząc się brakiem czasu, nie udzielili go, a ono zmarłoby bez przyjęcia tego sakramentu. Za swój czyn powinni zostać pozbawieni swojej funkcji⁸².

⁷⁶ Zob. *Księga pokutna Finniana*, dz. cyt., s. 23.

⁷⁷ „Gdyby duchowny z tego miejsca go nie przyjął, niech pokutuje jeden rok, jeśli skądinąd pół roku” (*Księga pokutna Kummeana*, dz. cyt., s. 75).

⁷⁸ *Kanony o lekarstwach na grzechy*, dz. cyt., s. 197.

⁷⁹ „Jeśli zmarło chore i nieochrzczone dziecko powierzone prezbiterowi, to prezbitera należy odsunąć; jeśli z zaniedbania rodziców, niech pokutują rok” (*Księga pokutna Pseudo-Kummeana*, dz. cyt., s. 102). Podobne rozwiązanie znajdujemy w *Discipulus Umbriensium*: „jeśli chore nowonarodzone nieochrzczone dziecko powierzone prezbiterowi umrze, prezbitera należy złożyć (z urzędu)” (*Discipulus Umbriensium*, dz. cyt., s. 146).

⁸⁰ „Którykolwiek prezbiter w swojej lub innej diecezji, czy gdziekolwiek indziej, nie chciałby ochrzcić powierzonego sobie chorego, lub też spieszył się w drodze, a ten by umarł, niech będzie złożony” (*Kanony penitencjalne Pseudo-Hieronima*, dz. cyt., s. 418).

⁸¹ „Gdyby prezbiterowi doniesiono o dziecku chorym i nieochrzczone, a potem umarłoby ono bez chrztu, niech prezbiter zostanie złożony z funkcji” (*Księga pokutna z Merseburga a*, dz. cyt., s. 299).

⁸² „Jeśli prezbiter w czasie podróży spotkałby kobietę proszącą go, aby ochrzcił jej chore dziecko, a on z powodu pośpiechu w podróży odmówiłby, kimkolwiek byłby ów prezbiter w swojej lub obcej prowincji i gdziekolwiek by był, jeśli nie chce ochrzcić powierzonego sobie chorego i ten umrze bez chrztu – niech będzie złożony z funkcji” (*Orzeczenia (lub Kanony) Teodora biskupa Canterbury*, dz. cyt.,

Odnośnie do duchownych najbardziej restrykcyjny przepis znajdujemy w *Księdze pokutnej z Wiednia*, gdzie prezbiter cechujący się niedbalstwem i brakiem troski o powierzoną wspólnotę osób, zaniedbując obowiązek ochrzczenia chorego dziecka, które zmarłoby bez jego przyjęcia, powinien pokutować jak zabójca⁸³.

10. Podsumowanie

Średniowieczne księgi pokutne przewidywały różne sytuacje, w których mogło dojść do nadużyć względem sprawowania sakramentu chrztu, zarówno po stronie szafarza, jak i otrzymującego chrzest, czy też jego rodziców lub rodziców chrzestnych. Wszelkie analizowane niewłaściwości powodowały, że zainteresowane osoby musiały podjąć określoną pokutę, która zazwyczaj była określona co do czasu.

Zwracano szczególną uwagę, że dziecko powinno zostać ochrzczone jak najszybciej, zwłaszcza w sytuacji, kiedy chorowało. Dziecko w niebezpieczeństwie śmierci należało więc ochrzcić bez żadnej zwłoki. Co jest istotne, w takiej sytuacji penitencjały obarczały odpowiedzialnością (za chrzest lub jego brak) równomiernie prezbiterów, jak i rodziców dziecka. Za zaniedbanie powyższego obowiązku duchownym groziła pokuta łącznie z pozbawieniem piastowanego urzędu, a rodzicom pokutowanie jak zabójca.

Ponadto analizowane penitencjały zwracają uwagę chociażby na kwestię, kiedy sakrament chrztu jest ważnie udzielony, a przede wszystkim kiedy był on nieprawnie udzielany, np. przez heretyka, który nie wierzył prawomyślnie w Tróję Świętą, oraz w przypadku, gdy ktoś podszywał się pod kapłana.

W księgach pokutnych podkreślano z całą stanowczością, że ważnie udzielony chrzest nie może zostać ponowiony. Jednocześnie penitencjały rozgraniczają osoby, które ponownie przyjęły chrzest na te, które uczyniły to w sposób nieświadomy, i te, które uczyniły to w pełni świadomie, za co groziła stosowna pokuta, ściśle przepisana w księgach pokutnych.

Znajdujemy także, niestety, błędne rozumienie zależności życia moralnego szafarza i ważności udzielanego sakramentu. Powyższe rozumowanie zakładało,

s. 127). „Każdy prezbiter w swojej i obcej prowincji, gdziekolwiek by był, którego poproszono o chrzest powierzonego sobie chorego, a on nie chciał go ochrzcić nawet z powodu podróży, i ten umrze bez chrztu – ma być złożony (z urzędu)” (*Discipulus Umbriensium*, dz. cyt., s. 141).

83 „Jeśli kapłan z niedbalstwa nie ochrzcił dziecka..., z czyjego zaniedbania umarłoby jako poganin, ten niech pokutuje jak zabójca” (*Księga pokutna z Wiednia*, dz. cyt., s. 366).

że gdyby prezbiter popełniający nierząd udzielił chrztu po tym, jak to odkryto, należało udzielić chrztu ponownie – jednakże było to ewidentne zaprzeczenie zasady *ex opere operato*, określającej obiektywną skuteczność działania sakramentów.

Księgi pokutne nakazywały również spowiednikom, aby weryfikowali w ramach spowiedzi czas, w którym rodzice przynosili dziecko do chrztu. Czy rzeczywiście miało to miejsce w uroczystości Pańskiej, jak Pascha, Pięćdziesiątnica czy też Epi-fania, o czym mówi chociażby dokument *Drugi synod św. Patryka*.

Pojawia się też zagadnienie, kto mógł pełnić rolę rodzica chrzestnego, jak i omówienie przeszkody pokrewieństwa duchowego, mającego swe korzenie w analizowanym sakramencie: uniemożliwiała ona zawarcie małżeństwa pomiędzy osobami, między którymi zachodziła.

Przypomniany zostaje ponadto przez *Księgę pokutną z Silos* aspekt, że sakramenty udzielane są przez szafarza darmo, tzn. że nie może on przyjmować z tytułu udzielania tego sakramentu żadnych opłat.

Podsumowując, należy zaznaczyć, że kanony ksiąg pokutnych irlandzkich, brytyjskich, galijskich, italskich, hiszpańskich oraz greckich przedstawiają różne nieprawidłowości w sferze celebracji sakramentu chrztu. Jednocześnie ten fakt pozwala poznać, z jaką troską i odpowiedzialnością w średniowieczu traktowano sakrament chrztu i jakie nadużycia mogły się zdarzyć wśród ówczesnych chrześcijan.

SUMMARY

The Sacrament of Baptism in the light of the Medieval Penitential Books

The penitential books written during the Late Ancient Christianity and the Early Middle Ages are an evidence of the formation of the penitential practices in the Church. The aim of this article is to discuss – in the light of these books – a variety of practices, including those seen as inadequate, which were related to the sacrament of Baptism and which caused significant punishment to those deemed guilty. Such penitential practices required adequate atonement which was often difficult to fulfill.

The penitential books pointed out that the child should be baptized as soon as possible, especially if they were ill. During the confession, the confessors were required to verify when the child was brought to be baptized by their parents. Penitentiaries also discussed when baptism can be seen as rightfully administered and when not. They highlighted that rightfully administered baptism cannot be administered again. Some of the penitential

books contained, however, an incorrect understanding of the relation between the moral life of the priest who administered baptism and the rightfulness of the sacrament. The books also pointed out who can become a godparent and discussed the obstacle of priest's kinship with regards to the sacrament of baptism.

Keywords: sacrament, baptism, minister of the sacrament, penance, penitential book, godparents

Sakrament chrztu w świetle średniowiecznych ksiąg pokutnych

Księgi pokutne, które powstały w epoce późnej starożytności chrześcijańskiej i wczesnego średniowiecza, są świadectwem kształtowania się praktyki pokutnej w Kościele. Celem artykułu jest ukazanie w świetle tychże ksiąg różnych praktyk, także tych niewłaściwych, związanych z sakramentem chrztu, które powodowały obciążenie winnych dotkliwymi karami – pokutami wymagającymi odpowiedniego zadośćuczynienia, często trudnego do wykonania.

W księgach pokutnych zwracano szczególną uwagę, że dziecko powinno zostać ochrzczone jak najszybciej, zwłaszcza w sytuacji, kiedy chorowało. Nakazywano ponadto spowiednikom, aby weryfikowali w ramach spowiedzi czas, w którym rodzice przynosili dziecko do chrztu. Penitencjały zwracają także uwagę na kwestię, kiedy sakrament chrztu, jest ważnie udzielony, a kiedy nie. Podkreślano, że chrzest ważnie udzielony nie może zostać ponowiony. W niektórych księgach pokutnych znajdujemy natomiast błędne rozumienie zależności życia moralnego szafarza i ważności udzielanego sakramentu. Pojawia się także zagadnienie, kto może pełnić rolę rodzica chrzestnego, jak i omówienie przeszkody pokrewieństwa duchowego mającego swe korzenie w analizowanym sakramencie. Słowa kluczowe: sakrament, chrzest, szafarz sakramentu, pokuta, księga pokutna, rodzice chrzestni

BIBLIOGRAFIA

Źródła

1. *Codex Iuris Canonici. Pii X Pontificis Maximi iussu digestus Benedicti Papae XV auctoritate promulgatus*, Typis Polyglottis Vaticanis, Romae 1951.
2. *Codex Iuris Canonici*, auctoritate Joannis Pauli PP. II promulgatus. *Kodeks prawa kanonicznego*, przekład polski zatwierdzony przez Konferencję Episkopatu Polski, Poznań 1984.

3. *Kodeks kanonów Kościołów wschodnich*, promulgowany przez papieża Jana Pawła II, Lublin 2002.

4. *Księgi pokutne. Synody i kolekcje praw*, t. 5, red. Baron A., Pietras H., Kraków 2011 (*Źródła Myśli Teologicznej*, 58).

Literatura przedmiotu

1. Adamiak S., *Porównania do donatystów w nowożytnych polemikach wyznaniowych*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 30 (2017) nr 3-4, s. 108-118.

2. Bączkowicz F., *Prawo kanoniczne. Podręcznik dla duchowieństwa*, t. 2, Opole 1958.

3. Budniak J., *Chrzest i Eucharystia w praktyce ekumenicznej Kościoła katolickiego i luterańskiego*, „Studia Oecumenica” 17 (2017), s. 305-320.

4. Gajda P., *Prawo małżeńskie Kościoła katolickiego*, Tarnów 2002.

5. Góralski W., *Księga xv – „De laicis” w Dekrecie Burcharda z Wormacji*, „Biuletyn Stowarzyszenia Kanonistów Polskich” 28 (2015), s. 59-78.

6. Hanc W., *Polska Rada Ekumeniczna i jej znaczenie dla ekumenicznego dialogu*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 25 (2016) nr 4, s. 13-28.

7. Jakubiak T., *Warunki wymagane do ważności i godziwości chrztu ze strony przyjmującego sakrament według aktualnie obowiązującego prawa w Kościele rzymskokatolickim*, „Studia Redemptorystowskie” 11 (2013), s. 382-399.

8. Kieling M., *Zasady ogólne dotyczące praktyk pokutnych na podstawie Libri Poenitentiales*, „Vox Patrum” 37 (2017) t. 67, s. 225-240.

9. Kodzia J., *Prawo do sakramentu chrztu według Kodeksu prawa kanonicznego z 1983 r.*, „Colloquia Theologica Ottoniana” 2 (2012), s. 93-108.

10. Kubiak P., *Szafarz chrztu*, „Colloquia Theologica Ottoniana” 2 (2012), s. 109-118.

11. Kumor B., *Historia Kościoła*, cz. 2, Lublin 1973.

12. Mierzejewski K., *Wymagania prawne do dopuszczenia dziecka do sakramentu chrztu*, „Studia Gdańskie” 28 (2011), s. 91-103.

13. Mokrzycki B., *Droga chrześcijańskiego wtajemniczenia*, Warszawa 1983.

14. Nowicka U., *Przeszkoda pokrewieństwa duchowego*, „Prawo Kanoniczne: kwartalnik prawno-historyczny” 54 (2011) nr 1-2, s. 247-271.

15. Pastuszko M., *Obrzędy chrztu w niebezpieczeństwie śmierci*, „Studia Płockie” 8 (1980), s. 91-106.

16. Szarłak M., *Ofiary za udzielanie sakramentów świętych*, „Kortowski Przegląd Prawniczy” 3 (2013), s. 13-17.

17. Szafrowski E., *Podręcznik prawa kanonicznego*, t. 1, Warszawa 1985.

18. Zaborowski M., *Sakramenty święte w aspekcie prawno-historycznym*, „Prawo Kanoniczne: kwartalnik prawno-historyczny” 55 (2012) nr 2, s. 29-54.